

«ПОСЛУХАЙТЕ, РІДНІ ОСЕЛІ, ПІСНІ, ЯКІ МИ СКЛАДАЛИ В ЧУЖІЙ СТОРОНІ»: ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НЕОПУБЛІКОВАНОГО

У статті на основі документальної колекції архіву Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського НАН України поданий аналіз текстів пісень, віршів та іншого фольклорного матеріалу в'язнів нацистських концтаборів, оstarбайтерів з України.

Ключові слова: фольклор, Друга світова війна, нацистська Німеччина, оstarбайтери, в'язні нацистських концтаборів.

*«Та тут треба цілу книжку
Щоб все написати
Про неволю в Німеччині
Все пора сказати»*

(З народної пісні про неволю українців
у нацистській Німеччині)

Тема примусового вивезення в роки Другої світової війни значної частини молоді на роботу до Німеччини нині є однією з тих, до котрих неодноразово звертаються науковці при висвітленні повсякденного життя окупованої України та розкритті злочинів загарбників проти її народу. Як зазначають сучасні дослідники в даній царині — Л. Легасова та М. Шевченко, до недавнього часу «події подавалися досить спрощено, без повного розкриття складних умов і ситуацій мобілізації, насильницького вивезення та перебування українських робітників на території Третього рейху»¹. Без перебільшення можна твердити, що відомості про повсякденне життя оstarбайтерів будуть залишатися до певної міри поверховими при відсутності осмисленого і комплексного аналізу, а значить, і визнання існування як такого, активного творчого процесу віршування й піснетворення в середовищі примусових працівників і в'язнів концтаборів. Адже всебічне використання навіть далеко не досконалих літературних проб може дати конкретні відповіді на чимало запитань про життя, психологічний стан, думки й переживання рабів ХХ ст. із позначкою «Ost».

Передвоєнна ідеологічна програма формування нової радянської ідентичності і соціалістичного патріотизму надавала пріоритетного значення підвищенню загальної культури населення та зокрема вивченню української народної пісенної творчості. Слід зазначити, що в середині 30-х років одним

із її основних напрямів стало створення й поширення серед широкого загалу творів так званого «радянського героїчного епосу», що синтезував традиційний фольклор зі штучно створеними «революційними» ідеалами часів громадянської війни. «Одержавлення» цього процесу відбувалося в руслі постанови РНК УСРР і ЦК КП(б)У «Про розвиток хорової справи на Україні»² від 25 квітня 1936 р., що передбачала «глибоке всебічне вивчення української народної пісні і її високохудожню демонстрацію серед широких народних мас»³. З метою забезпечення виконання указу було асигновано значні, як на той час, кошти⁴. Більш-менш реальна ситуація, що склалася у цій царині, висвітлена в довідці Раднаркому УРСР про стан культурно-освітніх закладів республіки на 1 січня 1941 р. Даний документ засвідчив: «1940–1941 рр. слід вважати роками особливого розвитку художньої самодіяльності по областях УРСР. Це позначилося як на рості кількості гуртків художньої самодіяльності найрізноманітніших жанрів мистецтва, так і на масовому залученні одинаків-співаків, музикантів, читців»⁵. Завдяки створенню спеціалізованих установ — Будинків народної творчості, роботу яких координував Центральний будинок народної творчості у м. Києві, було організовано підтримку і контроль над непрофесійними колективами і аматорами. При ЦБНТ організували заочні курси, що охоплювали навчанням понад 3 тис. керівників і актив гуртків всіх жанрів. За даними ЦБНТ на той час на Україні було понад 12 тис. хорових і 4 тис. музичних гуртків⁶.

В 1936 р. у системі Академії наук УРСР було створено Інститут українського фольклору, п'ять років існування якого (1936–1941 рр.) характеризувалися значними досягненнями в галузі збирання та вивчення словесного й музичного фольклору. Співробітниками Інституту велася цілеспрямована робота по створенню розгалуженої сітки дописувачів з різних куточків України. В результаті енергійної експедиційної діяльності дослідників-фольклористів і поступової професіоналізації мережі постійних кореспондентів — збирачів напередодні війни в названій установі було наповнено і укомплектовано фонди рукописного народнопісенного архіву.

Війна перервала розпочатий творчий процес. Разом з іншими академічними установами Інститут було евакуйовано до Уфи (Башкирія) та згодом реорганізовано його у Відділ фольклору. Керівником відділу призначили члена-кореспондента АН УРСР П. Попова. Невдовзі (у 1942 р.) цей підрозділ включили до складу новоствореного Інституту народної творчості і мистецтв (ІНТІМ). У той період спеціалізована фахова група намагалася продовжувати розпочату фольклористичну діяльність, одним із напрямків якої був аналіз пісенної творчості українців у Башкирії. Березень 1944 р. став початком відновлення роботи академічних установ у Києві, що відбувалася в непростих умовах. Окупантами було знищено приміщення Інституту українського фольклору (вул. Леніна, 15), лабораторію звукозапису,

частину архіву, що не змогли евакуювати, та багато підготовлених до друку праць. Практично весь довоєнний доробок було втрачено.

Повоєнна реконструкція та відновлення функціонування академічних підрозділів сталися відповідно постанови РНК УРСР від 31 серпня 1944 р. (№ 1119) «Про заходи до створення документальної бази з історії України та історії Вітчизняної війни і впорядкування архівного господарства УРСР»⁷, котра ініціювала підготовку і видання документальних збірників з історії України та історії Вітчизняної війни. На виконання урядової постанови Відділ словесного фольклору ІМФЕ спільно з Центральним будинком народної творчості УРСР організували 13–16 жовтня 1944 р. чотириденну республіканську конференцію збирачів фольклору. В її роботі взяли участь представники 11 областей УРСР, а також фольклористи, педагоги, музейні працівники, деякі письменники і композитори, літературознавці, музикознавці, етнографи⁸. З трибуни конференції прозвучали заклики учасників укласти республіканський і обласні збірники фольклору Великої Вітчизняної війни, а також врахувати численні запити збирачів-кореспондентів щодо розробки й видання спеціального посібника для підвищення їх науково-методичного рівня — «Порадника збирача фольклору».

В другій половині 40-х років ІМФЕ АН УРСР організував і провів ряд експедицій по збору віршованих творів та пісень у різних регіонах визволеної республіки. В їх роботі взяли участь фахівці-фольклористи — М. Плісецький, М. Родіна, М. Стельмах, О. Стебляно, П. Батюк та інші. Збирацька робота і дослідницька діяльність велася відповідно певних критеріїв: тексти і мелодії відбиралися «або за їх художню вартість, або за принципом їх історико-наукового значення»⁹. Так, подаючи звіт «Про роботу по запису народних пісень на заводах і шахтах Дніпропетровщини» від 16 грудня 1947 р., в.о. старшого наукового співробітника Інституту О. Стебляно зазначив, що «тексти дають цікавий матеріал про недавно перенесені події»¹⁰. Однак музичний супровід — «музика ... значно слабша і має певні негативні риси: вона примітивна, одноманітна з впливами циганського і жорсткого міського романсу», — справив прикре враження на мистецтвознавця.

Однією із складових науково-дослідної роботи відділу словесного фольклору стала тема кандидатської дисертації «Українські народні пісні про Велику Вітчизняну війну» співробітника Інституту Михайла Стельмаха. Задум цієї роботи письменник почав здійснювати, перебуваючи на фронті. Матеріали для її написання він значно поповнив у відрядженнях по селах і містах Німеччини. Звертаючись до М. Т. Рильського у листі від 8 лютого 1945 р. з проханням продовжити відрядження до 1 травня, зазначив, що йому «пощастило зібрати цікаві матеріали — пісні бувших невільників»¹¹. У своїх записниках М. Стельмах зафіксував деякі дані про людей, від яких

було записано пісні. В концентраційному таборі «Біркенау А» (Освенцім) письменнику передали знайдений серед залишків одягу в'язнів зошит Шевченко Килини, 1923 р. народження. Народилася вона на Миколаївщині у с. Бовтишки, звідки 3 червня 1943 р. була відправлена до Німеччини. В зошиті, окрім листів до матері та нареченого — Івана Тищенко, було два вірші. В одному з них вона передбачила власну долю:

«Поїзд їде в далеку дорогу
Поїзд їде в далекі краї
Поїзд, мамо, назад воротиться,
Не вертатись ніколи мені»¹².

Не залишилися поза увагою дослідника й пісні, створені членами родин вивезених у неволю. Серед жителів с. Війтівка Уманського району побутувала пісня «Як онуку в Німеччину брали», написана і «покладена на голос» 80-річним Омеляном Клименком влітку 1942 р.¹³. А Черняк Станіслава Луківна, 1905 р. народження із с. Михівка Смотрицького району Кам'янець-Подільської області, так описала йому власне горе:

«Я думала, дочко, тебе заміж дати,
А ти їдеш, дочко, в неволю страждати.
Я думала, дочко, з тобою віка дожити
А ти їдеш, дочко, до пана служити.
На 1 травня до пана вступила
На 2 жовтня свою жизнь скінчила»¹⁴.

Учасник партизанського загону, письменник Ю. Збанацький, котрий на той час працював в Музеї партизанського руху (м. Київ), також підготував до друку найбільш популярні пісні, що побутували серед окупованого населення¹⁵.

Однією з основних проблем стало відновлення зв'язків із довоєнними кореспондентами. Зокрема, керівник відділу рукописних фондів М.С. Родіна реалізувала поставлені завдання, налагодивши з ними листування. Подекуди їй доводилося виконувати прохання дописувачів щодо надання їм дефіцитного на той час паперу, інколи матеріальної допомоги, підтримки методичними рекомендаціями.

Працівники Інституту надіслали до керівництва сільських рад звернення з проханням встановити місцезнаходження осіб, котрі займалися збиранням фольклорного матеріалу, а також із рекомендацією записувати й надсилати зразки народної творчості Великої Вітчизняної війни. У відділ фольклорних фондів почали надходити відповіді з різних областей України із інформацією різноманітного характеру про колишніх дописувачів. По-різному склалася їх доля. Голова Мокиївської сільської ради депутатів трудящих Чорнухинського району Полтавської області Юхно повідомляв, що громадянин П. Бойко робив під час евакуації старостою села, і «адрес його перебування

в даний час і його кліки для нас приблизно відомий — у Дніпрі. Серед інтелігенції Ваше прохання оголошено»¹⁶. Один з листів із поміткою «Просмотрено военной цензурой», датований 10 квітня 1945 р., надійшов із Солікамська з місць позбавлення волі від колишнього дописувача М. Чалого — звинуваченого в націоналізмі за те, що «в 1940 р. визнав свою виключну любов до України, її історії, її минулого». Однак його не залишила надія «повернутися на Україну і знову продовжувати цікаву роботу по збиранню фольклору»¹⁷.

Довоєнний кореспондент І. Сова розповів про життя українців у м. Омську, де він працював на ТЕЦ № 2 «Ураленергомонтаж»: «... Я живу в РРСФР, та українців тут дуже багато. Є села повністю українські. Та всі вони, як називають їх тут, «Хохли», тобто говорять вони ні на російській, ні на українській мові, а так впереміжку». Він висловив бажання продовжувати збирати фольклор серед співвітчизників без відшкодування затрат: «Оплати мені за це не потрібно, оплатою мені буде моя любов до мого рідного українського народу і краю»¹⁸.

Надходили листи й від трудових колективів. Заступник директора по учбовій і науковій роботі Чернівецького учительського інституту Стеценко сповіщав про розгортання в цьому закладі роботи по збиранню фольклорного матеріалу в окремих районах Буковини¹⁹.

М. Клименко із с. Родіонівка Велико-Багачанського району Полтавської області звернувся до керівництва Інституту з пропозицією продовжити свою кореспондентську діяльність: «До Вітчизняної війни 1941 р. я був кореспондентом при Академії наук УРСР по збору фольклору, мав на руках посвідчення і був активним дописувачем»²⁰.

Особливої уваги, як на нашу думку, заслуговують віршовані твори та пісні в'язнів концтаборів і звільнених з неволі примусових працівників. Це не лише данина їх пам'яті, а й об'єктивна потреба часу — неупередженої оцінки інформативної цінності подекуди примітивного літературного доробку. Повернувшись на батьківщину після фашистського мороку, багато з них, відчуваючи певне відчуження серед співвітчизників, намагалися презентувати свою підпільну творчість, знайти підтримку за перенесені біль і розчарування:

«Послушайте, рідні оселі, пісні,
Які ми складали в чужій стороні»²¹.

У грудні 1941 р. райхскомісар окупованих східних областей А. Розенберг прийняв постанову про запровадження [обов'язку праці], згідно якої всі жителі від 18 до 45 років підлягали громадській трудовій повинності²². А вже в січні 1942 р. розпочалося масове вивезення українців на примусові роботи до Німеччини. Дехто з українців спокусився на обіцяне німецькою пропагандою благополуччя і погодився добровільно їхати на роботу до

Рейху. Однією з таких була Дуня Тарасенкова з с. Мойсінець Іркліївського району, котра невдовзі широко пожалкувала про свою необачність:

«Ой піду я в ліс по дрова
Наламаю лому
Завів мене дурний розум
В чужий край сторону»²³.

Вона перебувала в Німеччині з 28 листопада 1942 р. по 16 квітня 1945 р. Спочатку працювала на паперовій фабриці, а далі втекла на іншу, де виробляли бомби. За втечу була жорстко покарана — просиділа в концтаборі один місяць. Була звільнена американськими військами²⁴.

Виїзд до Німеччини звичайно супроводжувався медичним оглядом. З приводу його організації подекуди висловлювали обурення навіть німецькі офіцери. Вони вважали поводження із силоміць затриманими особами та їх огляд надзвичайно жорстоким²⁵. Відбракували майбутніх рабів неохоче, для цього мала бути досить вагома причина. На Дніпропетровщині була поширена така приказка «Сорочка з коростою — самі кращі ліки, аби в Германію не поїхали діти»²⁶. Сама процедура огляду та відбору справляла неприємне, гнітюче враження. М. Ганницька з с. Васютинець Іркліївського району пригадувала в своєму щоденнику, як це відбувалося:

«Приїхали ми на комісію
Повно нас нагнали
По 20 душ до лікаря
Зразу упускали».

Незграбні віршовані спроби М. Лесь не перестають дивувати здоровим почуттям гумору навіть в даній ситуації. Ось як вона також описала організацію виїзду до Німеччини:

«Везуть дівчат не саміх,
Везуть і молодичь
І привезли до самих больниць.
Приїхали, повставали, пішли у больницю
Зустріли дохтора і медичну сестрицю.
І на кожду із нас дохтор сюди туди гляне
І ласкавим словом до нас промовляє
Ви всі сильні і здорові, до роботи гожі»²⁷.

Персонажами сатиричних пісень часто-густо ставали українські поліцаї. Власні посіпаки вилловлювали для відправки до Третього райху бранців не гірше своїх нових господарів. Я. Галянинову з с. Бузьок Іркліївського району, як бездітну, розлучили з чоловіком і вислали на примусові роботи до Німеччини (працювала в м. Альтенграбов):

«Прилетіли соловейки до нас щебетати
Дали приказ коменданту

В Германію людей брати.
 Наш староста Вергай
 Став приказ читати
 Полицай його прихвосник
 Став людей зганяти»²⁸.

Виснажлива праця та складні побутові умови у ворожому середовищі мали призвести до неодмінної духовної деградації невольників. Однак в таких насильно створених тимчасових спільнотах дієвим засобом спілкування став потужний комунікаційний та інформативний ресурс народнописенної творчості. Поезія з ліричним підтекстом, що до певної міри відтворювала події минулого, широко побутувала серед в'язнів концтаборів. Початково відбувалося «живе», усне передавання вже відомих творів — народних пісень, міського романсу. Однак з часом вирішальну роль в розповсюдженні найбільш популярних форм фольклору почали відігравати суворо заборонені записні книжки та щоденники. Поява табірної поезії, котра суттєво відрізнялася змістом від знаної раніше, стала природною реакцією на зміну умов життя. Її характерною рисою є гармонійне поєднання ліричних і розповідних елементів. Неабиякий інтерес для дослідників представляють віршовані твори про умови праці на конкретних підприємствах — Андреазітте, Дінамітфабрик у м. Ламбрехт, паперова фабрика в м. Золінген, Каммерай і т.п. Представники слов'янських народів виконували переважно найтяжчі види робіт — в каменоломнях, на будівництві, в сільському господарстві.

Одночасно в Україні велася розгорнута німецька пропаганда про щасливе життя та працю українців у Німеччині. Листи з неволі, передані при нагоді, без цензурних правок, були чи не єдиним правдивим джерелом про перебування на примусових роботах. Подекуди їх використовували як матеріал для партизанських листівок. В 1944 р. газета «Павлоградська правда» (№ 119) опублікувала лист своєї землячки Паші, вивезеної на каторгу в м. Есен. Цей лист підпільники розповсюджували в якості листівки. Ось кілька рядків:

«...Тепер я, мамо, пісні не співаю,
 Тільки ту дрогу щодня проклинаю
 Бо в чужій стороні сонечко не гріє,
 Немає вас, мамо, — ніхто не жаліє...
 Привіт батькам рідним від їхньої дитини
 Що далеко взята від родини»²⁹.

Одним з таких інформаційних повідомлень став лист М. Гаращук. Його оригінал, склеєний з декількох частин листок із віршами й піснями, зберіг і передав до Інституту Д. Коваль, її односельчанин. В 1950 р. Марусина відгукнулась на прохання співробітників Інституту Т. Лаврова та А. Ромі-

цина й розповіла історію свого повідомлення, хоча, на її думку, «те життя, ті обставини в теперішній час даже пригадувати не стоїть»³⁰.

6 вересня 1943 р. з міста Герне (табір Альтенгофен), де жили і працювали М. Гаращук та її односельчанки О. Сіваченко, Г. Візнюк, М. Турченко, М. Клименко, С. Степаненко, В. Грицюк, відправляли в рідне село Савериць хворих на туберкульоз Н. Бондаренко й Р. Марію (в 1950 р. їх вже не було в живих). Марусина завчасно підготувала ліричне повідомлення для своєї родини. Комендант провів ретельну перевірку, однак листа М. Гаращук, захищеного дівчатами в косах, не знайшов. Отримавши вісточку з неволі, батьки й односельчани дуже здивувались, як вона могла відважитися на таке. «При такому житті як то було нічого не страшне» — пригадувала авторка. Вона всіляко застерігала земляків від поїздки на роботу в Німеччину:

«Кажуть, їдьте в Германію,
Там добре живеться
Шість місяців відбудете
Назад повернетесь.
Ми не знали, що прийдеться
Нам голодувати
То брукву бігати красти
Й капусту клювати»³¹.

Спілкуючись у вихідні дні із дівчатами з інших таборів, Марусина пере-свідчилася, що табірне життя майже скрізь було однакове. Допитлива дівчина записувала вірші, пісні, складені такими ж в'язнями, а також робила спроби писати сама. Її подруги з Дніпропетровська Оля Онищенко й Валя Боримська потай від табірної поліції розповсюджували пісні, за які могли бути жорстоко покарані.

Ті нечисленні листи з неволі, що надходили поштою, піддавалися жорсткій цензурі. Тому, подаючи своїм рідним вісточку з Німеччини 28 грудня 1942 р., Юлія Р-ва так описувала своє життя: «Баронеса фон Цвікейзен подарувала мені днями сині стрічки, сині з червоним, та так багато, що вже й місяця немає, щоб їх начіпляти...»³².

Часто до Інституту переадресовували кореспонденцію редакції республіканських газет. В листопаді 1945 р. порадник літконсультанта Ганжа та завідувач відділу мистецтва і літератури «Радянської України» Ган отримали «перші, хоч і невдалі спроби в літературі» Миколи Липи.

1941 р., під громи канонади, залишаючи м. Лубни, поети М. Шпак та Л. Зимній підтримали юнака в його перших спробах, його «пролісках». Повернувшись з концентраційного табору Бухенвальд та залишившись у 23 роки практично недієздатним, Микола просив у редакції реальної підтримки та допомоги: «Допомога з Вашої сторони та моя праця над самим

собою дасть певні наслідки, адже мені не остається нічого, окрім права писати»³³.

Микола Григорович Липа (народився у селі Краснохиженці Іркліївського району Полтавської області), передав до Інституту два зошити із власними творами та «придбаними з уст мого народу, та з різноманітних першоджерел концтабору Бухенвальд»³⁴.

Маючи чудову пам'ять та знаючи багато пісень свого краю й тих, що співали в таборі, М. Липа разом з другом В. Гужвенком і В. Горяновим випустили в таборі перший рукописний збірник пісень. Однак його довелося спалити при обшуді і лише в травні 1944 р., знаходячись в лікарні, на прохання своїх товаришів Ф. Цівіна та В. Гнатюка, Микола знову розпочав писати пісенник для табору і для себе. В цей період ним було записано понад 50 різноманітних віршів, серед яких особливої популярності набули «Молитва фашиста» та частівки, написані на мотив «Гоп со смиком». На жаль, перші варіанти загинули 24 серпня 1944 р. під час бомбардування табору.

«У непокірних рабів було взято все, лише голос та повітря залишалися їм»³⁵ — пригадував життя в Бухенвальді М. Липа. Однак в 1943 р. керівництвом Бухенвальду було дозволено співати пісні, а згодом навіть відкрили театр.

Повертаючись з Німеччини додому, на фільтраційних пунктах Микола Липа зустрічався з багатьма земляками, котрі також ділилися з ним і хлібом, і словом. Деякі твори потрапили до його збірки від Ганни Сергіївни Бенадицької, 1924 р. народження, родом з Житомирської області, Андрушівського району, с. Волосов. Він познайомився з нею в поїзді по дорозі з м. Майсен 28 липня 1945 р. Г. Бенадицька склала цей вірш у цивільному таборі для насильно вивезених під назвою «Gemeinschaft — Verrein — Lager» в м. Рулла в Тюрингії:

«Бодай ліси ті погоріли,
Бодай той лагер провалився,
А ми жили б на Україні
З своєю ріднею сміючись»³⁶.

Автор не зафіксував у щоденнику точної дати повернення до рідного села, однак 25 вересня 1945 р. він вже числився робітником редакції газети «Б.П.» (ймовірно, «Більшовик Полтавщини»). Поряд зазначена ще одна дата — 21 жовтня 1945 р. В цей день він отримав тимчасове посвідчення. Очевидно, нелегким стало повернення до цивільного життя, бо час від часу він повторював слова:

«Суворую школу
Ваш друг, ваш Микола,
В полоні німецькім пройшов»³⁷.

Односельчанка Миколи, Галина Сапсай, привезла з Німеччини маленьку книжечку записів «чи пісень, чи віршів». Непересічний талант Галини, її ліричність та безмірна туга за рідним селом щиро вразили М. Липу, котрий доповнив ними свою збірку пісень, записаних на Іркліївщині, і її віршами.

Значну кількість фольклорних записів було зроблено в Іркліївському районі, що за тогочасним адміністративним поділом належав до Полтавської області. Хоча ми не маємо достовірних статистичних даних, однак цілком очевидно: з цієї місцевості на примусові роботи було забрано й вивезено досить великий відсоток молоді. Активне листування з рідними на Україні і земляками, котрі перебували також в Німеччині, зацікавило Костя Федоровича Кушніра, 1877 р. народження. Житель с. Мойсінці Іркліївського району Полтавської області протягом зими 1945–1946 рр., спілкуючись з дівчатами й хлопцями із навколишніх сіл, що наразі повернулися з полону, зібрав «Зразки народної творчості на каторжних роботах в проклятій Німеччині». Тоді ж він познайомився і з М. Липою, котрого «німецька неволя з колочими загорожами к.л. Бухенвальд придавила ... за три роки на цілих тридцять»³⁸.

16 квітня 1946 р. К. Кушнір отримав розписку від директора Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії В. Денисенка про передачу на перегляд двох зошитів фольклорних записів.

Два невеликі зошитки, заповнені акуратним каліграфічним почерком, містять життєві історії земляків-невільників у віршованій та епістолярній формі.

Одна з таких розповідей про Василя Івановича Водяника, жителя села Бузьки на Іркліївщині. У листі до матері він детально розповів про подорож до Німеччини: «Виїхав з рідного села 8 листопада 1942 р. У Київ прибув 10 листопада. Наступного дня пройшов комісію, а 13 листопада виїхав з Києва. Після двох комісій у Ченстохові та Лерте прибув до Німеччини 25 листопада вночі. Зараз я перебуваю в Блюментазі за 25 км на захід від Бремена. Зараз я живий і здоровий і працюю на шерстяній фабриці в Блюментазі». Окрім посилок з харчами найважливішим він вважав придбання українсько-німецького словника, якого Василь радив батькам узяти в односельчанина Галянина або Івана Св.³⁹.

У своїх повідомленнях В. Водяник зазначав, що пише багато листів знайомим у Німеччині, однак в Україну не може писати скільки хоче. (21 червня 1943 р.). «Простіть, що рідко пишу, але я можу написати лиш 1 картку на місяць».

У травні 1943 р. Василь працював у будівельній колонії, виконуючи такі роботи: «нагружаю і загрузаю цемент з вагонів, копаю глину, пісок, прибираю каміння після бомбандіровки, роблю камінні мури, піднімаючи каміння по 40 кг на 2,5 м і ін. Пальці усі позбивав, та й погода сира».

Про нестерпні побутові умови йдеться в листі від 6 липня 1943 р.: «Я вже тут скоштував, а ще й скоштую. Бодай його й собака не дїждав. Ну така наша доля. А поки що я живу по старому на старому місці. Роблю кам'яні мури від бомб а їм таку зелену траву та рїдку, що й сльози навертаються. Ми раз не хотїли брати її, ну нічого не вийшло. Вечїрню нашу їжу роздали дївчатам, а нам пригрозивши не дали хлїба, роздали обїдїшню».

Після повернення в рїдне село власні враження від поневїрянь Василь Водяник описав для потомків у вїрші «Каммерай»:

«Нехай же тепер тї машини
Що золото сипали вам
Нехай тепер роблять отруту
Залити всї пельки катам
А ми повернулись додому
І серцю всміхається рай
Та жоден із нас не забуде
Ту фабрику мук — Каммерай»⁴⁰.

У тогочасній перїодиці час від часу публїкували статтї про визволення спївїтчизників радянськими вїйськами. 10 лютого 1945 р. в газетї «Радянська Україна» кореспондент Йосип Кисельов (1-й Український фронт) сповїстив про взяття старої нїмецької фортецї — Оппельн⁴¹. Поблизу цього міста функціонував завод по виробництву деталей для лїтаків «Андреазїтте», де працювали сотнї юнаків і дївчат з України. Вони розповїли, як на пїдприємствї внаслідок незадовїльного харчування в 1943 р. вїдбувся страйк, одним з органїзаторів якого був в'язень Микола Топоренко. Марїя Зелена (1922 р.н.) з с. Зїнькова Кам'янець-Подїльської областї про подїї в «Андреазїтте» знала не з газет, а з власного досвїду. Особливо дошкуляв невїльниками лагерфюрер Цибуль:

«Наварив картоплї в шкурах,
А вїн думав, що ми кури,
А вкраїнцї то не кури
І не хтїли їсти шкури.
Руси шкури не хотїли,
На роботу йти не хтїли.
Прийїхали жандармери,
Повийїмали револьвери.
Встали вони в них стрїляти,
На роботу виганяти.
Як вистрїлив лїворверко,
Обїззався Топоренко.
Жандармери всї кричали,
Топоренка закували,

У кайдани закували,
І резиною погнали.
В місто Оппельн, у тюрму,
Помирать тепер йому»⁴².

Зібрані вірші, пісні, приказки й прислів'я про фашистську окупацію та неволю мали стати основою майбутньої книги. Проект «Фольклор Великої Вітчизняної війни» передбачав підбірку найкращих зразків з унікальної колекції історичних сюжетів про екстремальні умови полонення, життя в концтаборах, примусові роботи на бауерів у Німеччині. Відібрати, систематизувати і упорядкувати зібраний фольклорний матеріал для академічного видання отримали вказівку провідні науковці-фольклористи П. Попов, М. Плісецький та М. Родіна. Об'єднані духовним і патріотичним піднесенням, упорядники натхненно презентували в передмові до сигнального примірника зібраний матеріал як «творчість, якій дивуватимуться покоління»⁴³.

У звіті за п'ятиріччя (1941–1946 рр.) член-кореспондент АН УРСР П.М.Попов звітував про здачу до друку об'ємного (30 друк. арк.) збірника «Фольклор Великої Вітчизняної війни». Державне літературне видавництво УРСР взяло на себе опублікування близько тисячі текстів і понад сто мелодій народних творів⁴⁴.

Однак рукописний збірник «Фольклор Великої Вітчизняної війни» і донині залишається на полицях архіву та припадає пилом. Деякі його матеріали (всього сто п'ятдесят текстів) із значними літературними правками увійшли до збірки «Українська народна поезія про Велику Вітчизняну війну» (К., 1953), упорядниками якого стали М. Родіна та М. Стельмах. Передмова М.Рильського, що в першому варіанті називалася «Сповідь народу», була пізніше озвучена як «Голос народу», а в оцінці самої праці виразно відчуваються нотки сумніву поета: «Можна й хочеться гадати, що збірка дає правдиве віддзеркалення величі народного духу»⁴⁵. Чому відбулася подібна трансформація запланованого видання? У вищезгаданому звіті П. Попов акцентував увагу на тому, що «народна творчість про Вітчизняну війну ... була центральною, але не єдиною темою дослідницької роботи фольклористів АН УРСР»⁴⁶. Пріоритетного ж значення у роботі мистецтвознавців набуло «відбиття у фольклорі сталінської дружби народів, в першу чергу — дружби народів українського і російського... та критичний перегляд фольклористичної спадщини у світлі марксистсько-ленінської теорії»⁴⁷.

Документальних підтверджень, чому саме заплановане видання так і не надійшло до друку, нам не вдалося віднайти, однак відповідь на це запитання очевидна — трактування трагедії невільників йшло поза межами пафосних ідеологічних замовлень. На радянську фольклористику було

покладено «велике і відповідальне завдання зібрати, зафіксувати все, що є поетичним відображенням нашої «великої епохи»⁴⁸.

Вже в 1948 р. представник відділу рукописних фондів Ф. Ткаченко та вчений секретар П. Павлій відверто вказували збирачам на недоліки їх роботи, на «записи, які не завжди стоять на висоті народного осмислення неволі. Наприклад, вірш:

«Не прийшлося вечорами
Йти з жінцями з ниви,
Не прийшлося коштувати

Наші стиглі сливи»⁴⁹, — отримав негативний коментар у досить різкій формі.

«Здрібнення почуттів народних до «коштування слив» вульгаризує ті великі цілі народної боротьби, в ім'я яких радянські люди боролися проти фашистів, воно пародіює високі почуття до свого радянського краю, багатого насамперед не сливами...»⁵⁰ — так обґрунтовано і безапеляційно було відмовлено у праві на життя одній з безлічі ліричних сповідей.

Збірки невірницької поезії в переважній своїй більшості не відповідали тогочасним політичним замовленням. Написані вони були «не перебільшуючи, не зменшуючи згідно оригіналів для майбутніх поколінь»⁵¹. Всебічне висвітлення радянського патріотизму аж ніяк не передбачало незручних для влади питань, котрі неодноразово виникали у в'язнів концтаборів:

«У голову думка вдаряє, і піт обливає чоло
Одне я запитання ставлю, в чужому я краї чого?»⁵².

Однобічний, заангажований підхід з боку влади не враховував існування в полоні життя як такого. Сам процес виживання в екстремальних умовах позбавлення волі, повсякденні проблеми невірників, їх емоційний та психологічний стан мали залишатися поза межами так званого радянського життя.

Неофіційна історія життєвого досвіду багатьох із колишніх нацистських в'язнів збереглася в прихованих від обшуків щоденниках й записниках, в епістолярії та фотографіях, пісенниках із записами таборово-невірничих пісень. Однак в тоталітарному суспільстві вони могли стати предметом уваги істориків та зацікавити широкий загал однобічно, лише в контексті вирішення певних ідеологічних замовлень — передусім як документальних даних про злочини фашистів на окупованих територіях СРСР.

Збережений пласт віршованих творів та пісень є надзвичайно цінним надбанням українського народу, що цілковито заслуговує оприлюднення і введення до наукового обігу. Тракткування певних подій, осіб, умов, психологічного стану через призму сприйняття й досвіду примусових працівників та в'язнів концтаборів може стати істотним доповненням в історіописання Другої світової війни.

Більшості авторів згаданих листів та пісень, очевидно, вже не залишилося в живих. Однак їх поетичний доробок, як сегмент української історичної пісенної творчості, ще чекає свого визнання та дослідження.

¹ Легасова Л., Шевченко М. Колекція документів Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» з проблеми дослідження історії українських оstarбайтерів // «То була неволя...». Спогади і листи оstarбайтерів. — К., 2006. — С. 15.

² Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. Т. I. 1917–1940 рр. — К., 1964. — С. 573–574.

³ Там само.

⁴ Там само. — С. 574.

⁵ Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 — червень 1941. Зб. док. і матер. — К., 1986. — С. 342.

⁶ Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. — С. 573–574.

⁷ Там само. — Т. II. 1941–1951 рр. — К., 1964. — С. 43–44.

⁸ Попов П.М. Дослідження фольклору в Академії наук УРСР за останнє п'ятиріччя (1941–1946 рр.) // Вісник АН УРСР. — № 2(130). — 1947. — С. 45.

⁹ Архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики і етнології ім. М. Рильського НАН України (далі — Архів ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України). — Ф. 14-3, спр. 55, арк. 10.

¹⁰ Там само. — Спр. 12 а, арк. 123.

¹¹ Там само. — Арк. 42.

¹² Там само. — Спр. 21, арк. 45.

¹³ Там само. — Спр. 21, арк. 13.

¹⁴ Там само. — Арк. 136.

¹⁵ Там само. — Спр. 12 б, арк. 140.

¹⁶ Архів ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. — Ф. 14-1, спр. 1а, арк. 18 б.

¹⁷ Там само. — Арк. 189.

¹⁸ Там само. — Арк. 192.

¹⁹ Там само. — Арк. 41.

²⁰ Там асамо. — Спр. 1б, арк. 181.

²¹ Там само. — Арк. 25.

²² Листи з фашистської каторги. Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини. — К., 1947. — С. 145.

²³ Архів ІМФЕ. — Ф. 14-3, спр. 17, арк. 39.

- ²⁴ Там само. — Арк. 25.
- ²⁵ Косик В. Україна в Другій світовій війні в документах. Т. 3. — Львів, 1999. — С. 319.
- ²⁶ Архів ІМФЕ. — Ф. 14-3, спр. 20, арк. 213.
- ²⁷ Там само. — Спр. 18, арк. 152.
- ²⁸ Там само. — Спр. 17, арк. 9.
- ²⁹ Там само. — Спр. 378, арк. 7.
- ³⁰ Там само. — Спр. 54 а, арк. 3.
- ³¹ Там само. — Арк. 2.
- ³² Архів ІМФЕ. — Ф. 14-3, спр. 377, арк. 30.
- ³³ Там само. — Ф. 14-1, спр. 1а, арк. 94.
- ³⁴ Там само. — Спр. 27, арк. 26.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Там само. — Арк. 51.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Архів ІМФЕ. — Ф. 14-1, спр. 1а, арк. 94.
- ³⁹ Там само. — Спр. 18, арк. 49.
- ⁴⁰ Там само. — Арк. 47–48.
- ⁴¹ З каторги // Радянська Україна, 10 лютого 1945 р. — С. 3.
- ⁴² Архів ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. — Ф. 14-3, спр. 21, арк. 100.
- ⁴³ Там само. — Спр. 55, арк. 8.
- ⁴⁴ Попов П.М. Дослідження фольклору в Академії наук УРСР за останнє п'ятиріччя (1941–1946 рр.) // Вісник Академії наук УРСР. — 1947. — № 2. — С. 46.
- ⁴⁵ Українська народна поезія про Велику Вітчизняну війну. — К., 1953. — С. 12.
- ⁴⁶ Попов П. Назв. праця. — С. 46.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ Крупянская В.Ю. Фольклор Великой Отечественной войны (задачи и методы собирания). — М.-Ленинград, 1949. — С. 4.
- ⁴⁹ Архів ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України. — Ф. 14-1, спр. 7, арк. 12.
- ⁵⁰ Там само.
- ⁵¹ Архів ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України. — Ф. 14-3, спр. 27, арк. 3.
- ⁵² Там само. — Арк. 10.

В статъе на основе материалов из архива Института искусствоведения, фольклора и этнографии им. М. Рильского НАН Украины представлен анализ текстов песен, стихов и другого фольклорного материала узников нацистских концлагерей, остарбайтеров из Украины.

Ключевые слова: фольклор, Вторая мировая война, нацистская Германия, остарбайтеры, узники концлагерей.

In the article the analysis of lyrics of songs, poems and other folklore material of prisoners of Nazi concentration camps and Ostarbeiters from Ukraine is presented, which is grounded on materials from the archive of Institute of Art, Folklore and Ethnography of M. Ryl'skyi of NAN of Ukraine.

Keywords: folklore, World War 2, Nazi Germany, Ostarbeiters, prisoners of concentration camps.